

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СЪДБАТА НА ЗАДРУГАТА. ОЩЕ ЕДНО АЛТЕРНАТИВНО ОБЯСНЕНИЕ

Михаил Груев

За еволюцията на сложните разширени и съставни семейно-родови форми, известни популярно и в известен смисъл неточно като "задруга"¹, както и за свързаните с тях традиции на взаимопомощ в българското село, се пише още от края на 19 век. Казано е толкова много, че да се добави нещо ново към емпиричното описание на феномена е невъзможно, а по отношение на теоретичното му осмисляне е изключително трудно. Вероятно това е и причината основната част от публикациите да са посветени на неговите класически форми, наблюдавани непосредствено от изследователите в периода до войните. След това интересът видимо и задълго стихва. От тук нататък той се появява епизодично в литературата в контекста на по-големи проучвания върху източноевропейското или балканското семейство и до голяма степен е продукт на възникналите научни спорове, свързани с конкретното съдържание на термина "задруга", имащ по-широко значение, отколкото в него е влагано от първоначалните му изследователи.

Както е известно, в хуманитаристиката възникването и развитието на този феномен е обект на редица интерпретации, но най-общо той се свързва с доиндустриалната епоха, а разпадането му – с утвърждаването на капиталистическите отношения в края на XIX и началото на XX в. Макар неговото дефиниране от различните автори да е резултат от комбинирането на различни критерии, най-общо под него се разбира семейна форма на стопанска общност с неделими имоти. Изтъкват се и икономическите характеристики на задругата, разглеждана като своеобразно кооперативно дружество за обединяване на капитал и работа, осигуряващо за селското стопанство възможност за ефективно разпределение на труда. От тук и интерпретирането на задругата като "автохтонна социална форма на кооперация".

Всички класици – изследователи на задругата като П. Оджаков (1895), С. С. Бобчев (1907), Ив. Е. Гешов (1899), Д. Маринов (1984) и др. се спират и на юридическите основи на задругата в рамките на обичайното право. Връзката между изследването на задругата и кодификацията на семейното право в България напоследък беше сериозно изследвана от А. Касабова

(Kassabova – Dintcheva 2002). Бобчев обаче, разширява правното тълкувание на задругата, като същевременно обособява два нейни типа. Първият – според него – е “простата задруга”, която приблизително съответства на обикновеното домакинство като големина и състав, но главата му е собственик на имуществото. При втория тип - “сложна или колективна задруга” обединението е не само на базата на общността върху имуществото, но и с цел препитание, подкрепа и защита (Тодорова 2002: 124). Последните характеристики на феномена са особено важни, тъй като именно те надживяват неговите класическите форми и способстват за трансформирането му в ново и най-ново време. Според Д. Маринов (1892: 232 - 306) под задруга разбираме “семейство от 10-15-20 и повече малки семейства или домакинства, които живеят на едно гумно, работят наедно, принасят наедно, ядат наедно и се управляват наедно”. Самият Маринов определяйки числеността на задругата в своята “Таблица на задругите от Видински, Ломски и Врачански окръзи”, публикувана през 1892 г., приема за задруга всички семейства с повече от 10 души (Маринов 1984: 326-377). Въобще по-късните изследователи на феномена вървят към ограничаване на броя на членовете на семействата или домакинствата, характеризирани като “задругарски”. Така например Ф. Мозли (Mosely 1940: 96), един от най-изявените изследователи на семейството през 30-те – 50-те години на XX век, определя феномена като “домакинство, съставено две или повече биологични или малки семейства, тясно свързани с кръвно родство или осиновяване, които притежават общи средства за препитание и заедно управляват собствеността, труда и прехраната си”. Друг изследовател на задругата – Юджийн Хамел конкретизира представата за нея като я определя като “набор от правила, действащи в определени граници, които оказват влияние върху темповете, с които към групата съжителстващи лица се прибавят нови членове, и които регулират максималния размер на съответните групи, като упражняват натиск в посока на постоянен растеж или деление”(Тодорова 2002: 124). Така всъщност Хамел прави сериозна крачка напред в изследването на феномена, като разширява дефинирането му не само в рамките на патрилинейното родство. Тази характеристика на задругата е доразвита от сръбския етнограф Миленко Филипович, който през 1945 г. говори за “сходни домакинства, за които обаче не е задължително да се състоят от роднини и /или не делят общ покрив. Тази форма той нарича “несродничка задруга”. Решаващо при нея, според Филипович, е съвместният труд на принципа на коопериране и разделяне на труда и общия интерес (Filipović, M. 1945: 53). Вероятно формата, за която говори Филипович е по-късна

разновидност на феномена и би могла да се разглежда като квази-задруга. Именно тя успява да надживее своя класически предтеча и да се трансформира през модерната епоха.

Икономическият подход, предложен от Филипович, който интерпретира задругата като организационна и посредническа инстанция между персоналните и материални ресурси, от чието съотношение зависи реалната потребност от работна сила и характера на собствеността, дава възможност да се предложи нова тристепенна класификация на българското голямо домакинство. Първата и исторически най-ранна фаза е т. нар. "челядна задруга", описана от споменатите вече класици в процеса на нейното разпадане. Еволюционистките възгледи обаче, защитавани от тях, а и от други изследователи на източноевропейския тип брачност, по отношение на праволинейното историческо развитие от "голямото домакинство" към "нуклеарното семейство" постепенно се изживяват в науката. Те бяха убедително критикувани още през 70-те години на XX в. от австрийския учен М. Митерауер (Mitterauer 1977: 38-63; 1979: 83-124). Както ще стане дума и по-нататък, изводите му за паралелно съществуване на голямото домакинство с нуклеарното и за паралелното преливане от един в друг вид съобразно историческите условия, бяха потвърдени и от други изследователи.

Оказва се обаче, че процесите на разпадане на голямото домакинство в индустриалната епоха протичат толкова бавно, че те неусетно водят не до неговото изчезване, а до трансформирането му друг също тъй изоморфен на нуклеарното семейство вид, какъвто представлява дефинираната от Филипович "несродничка задруга". Действително неговото описание се отнася за сръбското етническо пространство, но процесите на социална трансформация в двете общества са толкова типологически сходни, че то спокойно може да се отнесе и към българския случай. Този преход е особено ясно забележим в малките локални общности – махали, пръснати и малки села, които често са възниквали като кръвнородствени селища и постепенно са се преобразували в съседски. В повечето от тях обаче се е запазило някакъв вид роднинство – ако не по кръвна линия, то по сватовство и по кумство. Поради мъчително бавните трансформационни процеси в българското, а и в останалите балкански общества, по всяка вероятност двата типа задруга временно продължават да съществуват заедно, без ясно обособени граници между тях, като първата постепенно се прелива във втората. Съзващото звено между двете, флуидната съединителна тъкан, представляват здравите и устойчиви на модернизацията традиции на взаимопомощ в традиционната култура, които запазват характеристиките си на социална норма.

Именно по тази причина точното датiranje и дори приблизителното периодизиране на първите два стадия в развитието на задругата не е възможно. То просто трябва да бъде отнесено към условните граници между патриархалната и постпатриархална фаза в развитието на българското общество.

Сред съвременните изследователи на задругата заслужава да бъде спомената М. Тодорова (Тодорова 2002: 122 - 144), която предлага своя алтернативна теория, разглеждайки феномена в по-общ южнославянски контекст. Нейната работа върху балканското семейство обаче, съдържа редица вътрешни противоречия. От една страна тя отрича термина "задруга", с мотиви, с които и други изследователи го използват като "terminus technicus" и предлага той да бъде заместен с "разширено или съставно семейство". От друга страна тя твърди, че: "задругата е количествено съизмерима с този вид семейства". Без изрично да посочва в текста, Тодорова имплицитно внушава, че края на този вид семейство настъпва през 20-те години, цитирайки преброяването на населението на България през 1926 г. Според него, в страната са останали общо 527 такива домакинства /без да е ясно колко от тях са турски, цигански или други/ (Тодорова 2002: 137 - 138).² Тук тя посочва, че в областите София и Враца /последната обхваща цяла Северозападна България, считана от изследователите за класически район на разпространение на задругата/ са засвидетелствани 243 домакинства с 20 и повече членове. С други думи – процесът на разпадане на задругата е вече почти приключил. Твърде спорно е и обобщението ѝ, че *"географската честота на задругите недвусмислено следва кривата на планинските райони на Балканите"* (Тодорова 2002: 156), като се има предвид, че в цитирания, както от авторката, така и от мен списък на задругите на Д. Маринов са посочени повече задруги в полските села на Северозападна България, отколкото в планинските. Както личи от цитираните в края на работата източници, за написването на своя труд Тодорова е ползвала и Архива на Етнографския институт с музей при БАН. Работейки със същите теренни материали обаче, бях принуден да констатирам, че финала на процеса на разпадането на задругата в Северозападна България следва да се премести не през 20-те, а през 50-те години на XX в. При това този процес протича не спонтанно и естествено и както твърдеше марксистката теория на семейството, като последица от установяването на частната собственост и на капиталистическата пазарна икономика (Пешева 1958:). Впрочем самата Р. Пешева, водещият през 50-те – 70-те години специалист по социо-нормативната култура на българите, на която принадлежи тази формулировка, в своя студия, посветена на развитието на

семеино-родовите отношения в Северозападна България, сама дава десетки примери и статистически данни, от които става ясно, че интересуваният ни процес на разпад протича особено активно именно тогава. Теренните материали, които тя използва са събирани през 50-те и 60-те години по това време от комплексни научна експедиции, в която са ангажирани значителен брой звена на БАН. С тяхното архивиране са ангажирани както Пешева, така и други водещи български етнографи по това време като М. Велева, Т. Колева и др. Както е видно и от тях разпадането на задругата в началните ѝ две форми в тази част на страната следва да се свърже именно с насилствената колективизация, която протича особено драматично именно тук. С тази най-драстична промяна в социалните отношения на село задругата губи една от основните си (а според някои автори и единствена) характеристика – икономическата си основа и свързаното с нея обединяване на труд и капитал за колективна обработка на земята. Именно защото задругата е преди всичко проста кооперация, създаването на новият социалистически кооператив, каквато е ТКЗС, води до неминуемо унищожение на първата. Така всъщност окончателният край на задругата следва да се свърже не с установяването на новите капиталистически отношения, които впрочем на село малко се различават от тези в края на 19 в., когато, според Тодорова се появява този феномен, а с новите социалистически отношения на село и по-специално със системата на кооперативното земеделие.

Действително повечето от респондентите, с които е беседвано през 50-те и 60-те години твърдят, че подялбата на техните собствени големи домакинства започва именно през 20-те години. Както споделя един селянин от Грамада: *"Младите се завърнаха след войната и секи иска да се дели. И преди е имало да се делят, ама по-малко...Делбата – философски обобщава дядо Петко – зависи не от имото, а от живота."*(АЕИМ, инв. № 490–II, л. 4;7.). Върху този психологически процес на разпадането на задругата акцентира в една от работите си и Ив. Хаджийски (1989: 164-167). В нея той разглежда феномена като "стопанска и нравствена организация..., която не е простият сбор от хора, а отношенията между тях". Както ще се окаже обаче, това е дълъг процес, който продължава десетилетия. Известно е, както от колективната памет, така и от българската литературна класика, че тенденциите към разпадане на големите съставни домакинства срещат силната съпротива на по-възрастните и особено на бащите. Смразяват се близки роднини, произнасят се тежки клетви. Особено интересна е клетвата, засвидетелствана в с. Превала, Монтанско, произнесена от баща към брат при делбата между тях, за която пише в спомените си един от идеолозите на

кооперативното движение и по-късен член-кореспондент на Селскостопанска академия Петко Иванов Комитски. *"Когато брат ми Тодор поиска да се отдели – пише той – баща ми изрязва от кората на хляба един кръст, прекръсти се и го прокълна."*(ДА – Видин, ЧП № 250, л. 20).

Единият и най-разпространен път на трансформация минава през фактическото обособяване в отделно жилище с част от имотите. Всички осведомители акцентират върху построяването на отделна къща от един от братята (обикновено най-малкия остава в бащината) като инициращ момент в процеса на разделяне. Особено любопитно е сведението на председателя на ТКЗС в с. Чупрене, Белоградчишко: *"До като беше жив дедо, не ни делеше. В него беха парите, той разпореждаше. Направихме къщи за всички братя и се отделихме. С баща ми живяхме до 1951 г. По-малкият ми брат остана в старата къща."* (АЕИМ, инв. № 450-II, (2 п.) л. 137.). Другият дял, който бащата запазва за себе си, често продължава да се обработва съвместно при същия режим, както и преди подялбата. Земеделският инвентар – рало или плуг, волска кола и пр. също остава в "стопанството-майка" и продължава да се ползва известно време общо. Всичко това става при устна договорка между членовете на разпадащата се вече задруга, без обаче това да има юридическа санкция. В. Тепавичаров обръща внимание на обстоятелството, че описваната структура "е патрилинейна и патрилокална и дори тогава, когато женените синове-братя са живеели в различни къщи, а не в къщата на баща си, между членовете на нуклеарните единици са съществували множество връзки и силна родова солидарност...Обикновено къщите на "задомените братя са били една до друга или пък в рамките на един двор заедно с къщата на баща им." (Тепавичаров: 2006). Най-често в селските емлячни регистри имотът продължава да се води на бащата чак до колективизацията. Неделени остават и родовите ливади, гори, както и воденици, тепавици и пр. Информатор от Старопатица, Кулско, съобщава, че в селото е имало повече от 30 роднински воденици. Стопанисването им се е осъществявало като отделните родственици са се редували на шест месеца да вземат "вала" им, докато се изредят всички собственици (АЕИМ, инв. № 561-II, л. 68). Този тип собственост също се превръща в емблематична за "експроприацията" в хода на кооперирането. В обичайното право съществуват и частни случаи на обратно развитие на разглеждания процес и частично възстановяване на целостта на имота. Това, според респондент от с. Градец, Видинско, е възможно когато семейството няма деца и мъжът почине. Тогава целият имот остава не на вдовицата, а се връща на рода, на който е принадлежал (АЕИМ, инв. № 561-II, л.

57.). Това преходно състояние на семейството в българския северозапад, както и на поземлената собственост, драматично е променено през 50-те години, когато колективизацията изиграва ролята на мощен катализатор на трансформационните процеси. С Примерния устав на ТКЗС от 1950 г. се дава възможност в стопанствата да встъпват не само членове с реални поземлени имоти, но и без такива, т. е. членовете на техните семейства. Това предизвиква увеличаване на натиска върху юридическите собственици (бащите, които официално продължават да притежават имотите), включително и от техните синове, които поради по-младата си възраст се оказват значително по-зависими от властта.³

Другият, значително по-рядко разпространен вариант на разпад на голямото домакинство води до появата на ново или нови дъщерни големи домакинства. Известни са случаи, когато се отделя само единият от синовете, докато останалите продължават да живеят "у куп", "наедно". Този (или тези) от братята, който се отдели(ят) обикновено е достатъчно трудолюбив, самостоятелен и самоуверен, за да започне сам да градят собствено стопанство. Тъй като земята продължава да бъде висша ценност, той и семейството му целенасочено се стремят да работят, за да купят още земя, за да работят още повече. Анализът на този омагьосан кръг, в който попадат част от поземлените собственици може да допринесе за изясняването на феномена на заможния селянин – бъдещия "кулак". Типичен пример за такова многолюдно и същевременно влиятелно и заможно семейство са т. нар. *Курешинци* от с. Грамада – с 4 сина и 10 дъщери. Те притежават повече от 1000 дка имот, многоброен добитък и земеделски инвентар. Многолюдното домакинство гарантира най-общо сигурност, но също и собствена работна ръка, означаваща отново повече работа и повече земя. Естествено техният просперитет предизвиква завистта на най-бедните, също големи домакинства. Такава е и задругата на дядо Петър – *Пандурето*. След окончателното ѝ разпадане през 1952 г. нейните наследници заемат 20 къщи в Табашката махала на Грамада. Респондентът обаче не храни топли чувства към другата задруга на *Курешинците*: "Земята они ни обраа и ни направиа бедни. Работил сам им на изполица – на половина и на трецьо – два шиника за мене и един за тях. В селото никой ги не обича...Като дойде новата власт сите курешинци измреа."(АЕИМ, инв. № 366-II, л. 6). В хода на масовизацията на колективизацията те са обявени за "кулаци" и срещу тях е проведен публичен съдебен процес (ЦДА, ф....). Разглежданият случай е интересен и от друга гледна точка. Противно на възприетия стереотип, че в най-ново време големите домакинства са най-бедните, той демонстрира

опцията на запазване на голямото домакинство с цел поддържане на просперитета. Такъв е случаят с друга информаторка – баба Цана от споменатото вече село. Тя живее 15 години като част от голямото семейство на свекъра си, включващо и семействата на седемте му деца. Когато тя и мъжът ѝ излизат от задругата през 1925 г. получават само 10 декара. С труда си започват да купуват земя и селскостопански инвентар и достигат до 60 дека имот, чифт волове, волска кола, крава, плуг. Междувременно те самите се превръщат в нова задруга, тъй като започват да живеят със семейството на сина си и дъщерите си. В променилият се демографски и социален контекст на намаляла раждаемост и спаднала средна численост на семейството⁴ те вече са се превърнали в нова задруга. По стара традиция цялата земя попада при сина им, докато на дъщерите си не дават нищо. В това състояние ги заварва колективизацията (АЕИМ, инв. № 490-II, л. 9-10.).

Разпадането на голямото домакинство в Северозападна България се намира в пряка връзка с промените, настъпили в брачността и в раждаемостта. Съблюдаването на международната екзогамия в малките локални общности в традиционното общество е изключително стриктно. Изразът *“до девето коляно”* или *“до девети повой”* не е случаен. Той очертава невидимата граница между *“свои”* и *“чужди”*, между роднини и нероднини, отвъд която брачността е възможна. Тази граница се поддържа по неписаните закони на вътрешноселските морални и етични норми и прекрачването ѝ представлява заплахата за цялата общност. Общите процеси на модернизация обаче и увеличената социална мобилност през разглеждания период водят до силното ограничаване на пречките за брак между по-близки роднини. *“След Девети – съобщава респондентка от с. Грамада - ...почнаха да се женят в една фамилия от 4, 3 повой, което до преди 25 – 30 години беше напълно изключено. Сега (записът е от 1967 г. – б.м. – М. Г.) все още не се женят помежду си хора от фамилиите Палуйковци, Стригачето, Ружанците, Ниновите, които са още млади фамилии и се смята, че ще има кръвосмешение, което ще се отрази лошо на поколението.”* (АЕИМ, инв. № 366-II, л. 3-4.). Друга информаторка хвърля допълнителна светлина върху ограничителните линии на международните брачни връзки чрез фамилията на *Чукарците*⁵. Те се делят съответно на *“бели”* и *“черни”* чукарци. Началото на рода поставили трима братя – двамата били черни, а единият – бял (рус). Наследниците на двамата черни братя са *“черни чукарци”*, а потомците светлия брат са *“бели чукарци”*. *“Белите и черни чукарци никога не са се земали помежду си, че е било грехота, хората са били род. След Девети почнаха да се взимат помежду си*

Чукарците, нищо вече не се пази, нема род." (АЕИМ, инв. № 366–II, л. 59.). Друга респондентка съобщава, че от една година са почнали да се вземат и "бели" с "бели" и "черни" с "черни чукарци". *"Има един бригадир на кравеферма, който се взе с мома от Чукарската фамилия в трети повой! Дорде не беше блоко (ТКЗС-то – б.м. – М. Г.) си бехме род и много се тачехме. Блоко развали родо и сега нема род.*" (АЕИМ, инв. № 366–II, л. 55.).

Впрочем разпадането на голямото домакинство се намира в пряка зависимост с намаляването на раждаемостта. Изследователите на тези два външно съвсем различни процеса принципно не обръщат внимание на причинно-следствената връзка между тях, макар да прави впечатление хронологическото съвпадение. Тя ясно личи в думите на друга респондентка от същото село: *"Особено почват да раждат по-малко, когато започват да се делят големите семейства. За да се не раздробява земята не раждат по много, а по едно-две, до три деца.*" (АЕИМ, инв. № 490–II, л. 11.).

Теренните сведения очертават ясно и една друга тенденция, обусловена от трансцедентната и изключително жива в традиционната култура на българския северозапад връзка между отделния род и съответния светец-покровител. Респективно в процесите на разпадане на големите домакинства тя се трансформира във връзка между новото семейство/домакинство и "захванатия светец" на новата къща.⁶ Почитането от няколко фамилии на един и същи светец обикновено е белег за тяхното родство в миналото. Така в Грамада споменатата вече Чукарска фамилия почитала Св. Варвара, поради което те и други сродни фамилии, имащи за "светец" същата светица са "Варварчене". Други родове, почитащи Никулден, са известни като "Николчене". Така забраната за брачност вътре в рода и производните му се трансформира в правилото: "Варварчене с Варварчене не могат да се вземат, може с Николчене или други". Тези забрани очертават един втори защитен кръг от брачни табута, които гарантират първия – ако вече е трудно да се установи родството до девети повой, достатъчно е да се знае кой светец тачи съответното домакинство. Както вече стана дума, важен момент със символна натовареност в процеса на отделяне на съответното голямо домакинство представлява обособяването на един от синовете в отделно жилище. За да подчертае своята автономност често новият стопанин "захваща" нов "светец на къщата" по описания вече начин. Той обаче продължава да тачи и родовия светец-покровител и така подчертава запазването на реалната или символична връзка с домакинството-майка. Самата подялба на родовите имоти и прокарването на слогове между тях предполага в някои случаи и

"хващането" на нов "светец на орничако" – символ на окончателното разделяне. Естествено тези процеси рязко променят характеристиките си с настъпването на колективизацията. Тя унищожава не само собствеността върху земята, но и слоговете (синурите) между отделните собственици. С тях се заличават и камъните (или кръстовете) на съответните светци-пазители и нуждата, респективно социалния контекст, в който те са можели да разпрострят покровителството си. Описаните връзки между състоянието на традиционните родово-семејни форми, променящата се брачност и празничната обредност демонстрират тяхното функциониране именно като система, унищожаването на едно от звената на която или на зависимостите между тях води до нейното цялостно блокиране. Насилственият характер на колективизацията в този край, както и всичките следствия от нея, представляват онзи повратен момент, който унищожава системата. Разбира се, далеч съм от мисълта да абсолютизирам ролята на кооперирането в общото разпадане на традиционната култура. Безспорно ясно е, че до голяма степен тя вече е подкопана от процесите на модернизация в постпатриархалната фаза, в която постепенно навлиза българското общество. В този смисъл тя, в т. ч. и задругата могат да се разглеждат като предварително обречени. Колективизацията обаче драматично ускорява края им и с това радикално променя темповете, тенденциите и характеристиките на развитие на българското село.

Оказва се обаче, парадокално на пръв поглед, че и след колективизацията задругата не изчезва напълно. Всъщност остава да съществува само социалната надстройка на задругата, и по-специално нейните социално-защитни механизми и традициите на взаимопомощ. Подобно на птицата – феникс те се възраждат и едновременно с това мутират в своеобразна квази-задруга, близка по характеристики до описания от Филипovich случай. Всъщност, според мен, тя представлява новопоявилата се в резултат на промените се условия трета фаза в еволюцията на задругата след нейния класически тип и след т. нар. "несродничка задруга". Именно тя е описаният в историческата социология на социализма социален феномен, наречен "втора мрежа" или "втори мрежи".⁷ Нещо подобно като трансформационен процес описва и американският антрополог Дж. Криид (Криид 2005) в своя "case study" върху монтанското село Замфирово, макар и да не използва този термин.⁸ "Политическите събития от 40-те и 50-те години – особено системата на наложените реквизиции (Тук той не прави разлика между реквизициите в годините на войната и т. нар. "задължителни държавни доставки", наричайки ги по един и същи начин. – б. м. – М. Г.) – вероятно също са ускорили процеса на

разпадане на големите домакинства. Наистина, били въведени известни облекчения в съответствие с размера на домакинствата, но като цяло от по-големите семейства се изисквали по-големи реквизиции. По тази причина разделянето на семействата и последвалата подялба на имуществото намалявали общата тежест на реквизициите за фамилията. Същевременно, разделянето не означавало, че отделните домакинства са престанали да си помагат в стопанските дейности” (Криид 2005: 142). Този по-дълъг цитат се налага тъй като 40 години по-късно теренните наблюдения на автора съвпадат с тези на споменатите вече изследователи и с логическите построения в този текст. Още повече, че по-нататък в работата си Криид дава и конкретни факти в тази насока. “След колективизацията – пише той – се появила нова причина за разделянето на домакинствата – увеличаването на личните парцели... След като всяко отделно домакинство имало право на личен парцел, разделянето можело да удвои количеството земя, предоставена за лично ползване... Всяко домакинство, което искало да се раздели на две отделни части, трябвало да подаде молба в селския съвет, който решавал дали ще признае разделянето за законно. Между 1956 и 1959 г. в протоколите на съвета има записани 80 такива молби (Криид 2005: 143).” Типологически процесът, описан от американския антрополог в с. Замфирово е доста сходен със стопанските и социални основания и причини, предизвикали верижния разпад на големите домакинства и през предходния период и в техните исторически по-ранни еквиваленти. Новото в случая е появата на държавата (чрез местната власт) в ролята ѝ от една страна на ускорител на явлението (чрез формата на поземлени отношения, която тя самата налага), а от друга страна на негов регулатор. Именно на границата между социума и държавата, между регламентираното и нерегламентираното, между формалните и неформални стопански връзки възникват т. нар. “втори мрежи”.

Давам си сметка за въпросителните и споровете който биха възникнали при прилагането на този релативистичен подход при реконструкцията на тази “отминала форма на живот” (по Чалъков 2003: 107) с методологическия инструментариум, с който се описва настоящето (или по-близкото минало). Затова няколко думи за самото понятие. То е дефинирано от П. Бурдийо (2003: 69-71) в контекста на неговата интерпретация за т. нар. социален капитал. Самият той го дефинира изключително широко като: “свкупността от действителни или потенциални ресурси, свързани с притежанието на трайна мрежа от повече или по-малко институционализирани отношения на взаимопознание и взаимопризнание; или, с други думи, свързани с принадлежност

към група, като съвкупност от агенти, които не само са надарени с общи свойства (способни да бъдат възприети от наблюдателя, от другите или от самите себе си), но са също така обединени от постоянни и полезни връзки.” (Бурдийо 2003: 69.). Както е видно предлаганото определение е релевантно не само към нашето съвремие, за описанието на което то е въведено от френския социолог, но и исторически към социалната тъкан на задругата в широкия (и неточен) смисъл на това понятие. А след като колективизацията унищожава изцяло нейната икономическа основа, надстройката (по Маркс) безспорно се деформира, но мутирайки се адаптира към новите обществени условия. Тезата на Бурдийо беше “сведена” към българския случай от социолози – марксиста като П. Митев (2003) и А. Райчев (2003) и, според тях, най-общо може да бъде определена като обмен на вещи и власт на границата на стоковия и властови дефицит през комунистическия период. Тези “втори мрежи” представляват съвкупност от правила за обмяна на вещи и власт. Така всъщност в условията на пълна държавна собственост и тоталитарна политическа система старите семейно-родствени отношения се деформират хоризонтално, като прекрочват границите на локалните общности поради огромния миграционен поток към града, деформират се и вертикално, като обхващат издигналите се междуременно при новите условия местни хора в централната власт. В тази квази-задруга се променя и центърът на властта. Тя принадлежи вече не на “старио” или “домовладиката”, свързан чрез патрилинейното родство с останалите членове на задругата, а на “човека от София” – издигналият се в централната (респ. окръжна) власт или в структурите на Комунистическата партия представител на рода или общността, който е в състояние да осъществи прехвърляне на власт и ресурси от държавата към общността. Сега семейно-родовите отношения лягат в основата на “вторите мрежи”. Тази хипотеза се споделя от чешкия социолог на семейството И. Можни (2003), който анализирайки социалната структура на обществото в периода на залеза на комунистическия режим стига до извода, че “под повърхността нашето общество е структурирано в мрежи, които напомнят за класическото голямо семейство.” (Можни 2003: 51). Самият той още в началото на своя труд също прави уговорката, че използва термина “семейство” във възможно на-условния и широк смисъл.

В условията на драматичния за размерите на страната демографски преход след Втората световна война, втората мрежа обаче, започва постепенно да се трансформира от родово-землячески към професионално-приятелски отношения. Така най-общо този термин би могъл да бъде сведен до определението

“съвкупност от обмени”. Райчев (2003: 7-8) разделя тези обмени на три категории – на статуси срещу вещи, на статуси срещу статуси, и на вещи срещу вещи. В условията на хроничния стоков и ресурсен дефицит нито един член на обществото не може да функционира като такъв, ако не участва в непрекъснатия обмен на вещи и статуси. Тезата на Митев и Райчев е доразвита от Деянов (2003: 79), който преписва на “вторите мрежи” не само разпределителни, но и от един момент нататък и производителни функции. А това още повече доближава описваното явление до социалната и икономическа тъкан на някогашното голямо домакинство. Своя етноложка проекция към описвания феномен представя и В. Тепавичаров: *“Бързото и масово преселване на селяните към града доведе до модифициране на традиционните соционормативни порядки в уродливи форми от рода на “вторите мрежи”, в резултат на което корупцията се утвърди като културна норма...”*(Тепавичаров 2006).

Така всъщност комунистическата система⁹ у нас още при формирането си стъпва на село върху заварено и еволюирало голямо домакинство, своеобразна “квази-задруга”, без обаче да успее напълно да я унищожи. С постепенното либерализиране на режима през 60-те и 70-те години тази форма се конвертира в т. нар. “втори мрежи”, които парадоксално, но се превръщат в същностна част от самата система. Този механизъм е подробно описан във вече цитираното съчинение на Дж. Криид (2005: 18.), който той нарича “съвместяване (допълване) на несъвместимото” (conflicting complementarity). Процесът, продължил десетилетия, превръща “вторите мрежи” в общество в обществото, в своеобразно туморно образуване, което деформира системата в класическия ѝ вид и вероятно сериозно ускорява процесите на разпад. Този релативистичен дискурс в разглеждането на семейството и семейните отношения в българското село в най-ново време може да се разглежда не като поредния опит за търсене на праволинеен еволюционен модел, а просто като още една алтернативна хипотеза.

ЛИТЕРАТУРА

Бизеранова, С. 2001. Празнуването на светец в Ново село, Видинско. Видин.

Бобчев, С. С. 1907. Българската челядна задруга. СБНУНК, кн.22-23, София.

Бурдийо, П. 2003. Социалният капитал (предварителни бележки). *Социологически проблеми*, 1-2: 69-71.

- Гешов, Ив. Евст.** 1899. Задругата в Западна България. – Във: Думи и дела, финансови и икономически студии. София, 75-96.
- Деянов, Д.** 2003. Общество на мрежите и социоанализата на дара (Пиер Бурдийо и Иво Можни). *Социологически проблеми*, 1-2: 72-86.
- Живкова, В.** 1993. Българското село. Социологически анализ. София.
- Кабакчиева, П.** 2003. За мутирането на мрежите и мутиращите понятия (критически коментар към текста на Андрей Райчев). *Социологически проблеми*, 1-2: 14-18.
- Криид, Дж.** 2005. Опитомената революция. От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село. София.
- Маринов, Д.** 1984. Избрани произведения. Т. 2, 326-377.
- Можни, И.** 2003. Защо толкова лесно?...Някои семейни основания за нежната революция. София.
- Митев, Петър-Емил.** 2003. Социалистическата младеж и втората мрежа. Интервю. *Социологически проблеми*, 1-2: 136-142.
- Оджаков, П.** 1895. Обичайно наследствено право. Русе.
- Пешева, Р.** 1958. Родови остатъци и семеен бит в Северозападна България. – Във: Експедиция в Северозападна България. София.
- Пешева, Р.** 1965. Структура на семейството и рода в България в края на XIX и началото на XX век. – Във: *Известия на етнографския институт и музей*, т. VIII, София.
- Райчев, А.** 2003. Генезис, мутация и дегенерация на вторите мрежи. *Социологически проблеми*, 1-2: 5-13.
- Тепавичаров, В.** 2006. Социалистическата "модернизация" в България (етнологични проекции). *Разум*, (под печат).
- Тодорова, М.** 2002. Балканското семейство. София.
- Хаджийски, Ив.** 1989. Неизвестно от него, неизвестно за него. София.
- Чалъков, Ив.** 2003. Социализмът като общество на мрежите и проблемът за икономическото развитие. *Социологически проблеми*, 1-2: 106-130.
- Filipović, M.** 1945. Nesrodnička i predvojena zadruga, Beograd.
- Kassabova – Dintcheva, A.** 2002. Migration und Familie. Familienforschung und Politik /am Beispiel Bulgarien/. Sofia.
- Mitterauer, M.** 1977. "Der Mythos von der vorindustriellen Grossfamilie". In: Ders., R. Sieder. (Hg.). *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. Muenchen. S. 38-63.
- Mitterauer, M.** 1979. "Faktoren der Wandel historischer Familienforschung". In: Pross, H. (Hg.). *Familie – wohin? Leistungen, Leistungsdefizite und Leistungswandlungen der Familien in*

hochindustrialisierten Gesellschaften. Reinbek bei Hamburg. S. 83 – 124.

Mosely, P. 1940. "The Peasant Family: The Zadruga or Communal Joint Family in the Balkans and its Recent Evolution". In: Ware, C. (ed.). *The Cultural Approach to History*. New York, 95-108.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тук и по-нататък употребявам термина условно, в смисъл на синоним на голямо съставно домакинство.

² Тезата ѝ съдържа и други неточности. Така Законът за наследството от 1906 г., с който сестрите получават правото да унаследяват имущество два пъти по-малко от това на братята им е квалифициран като "постановление" (с. 119). На цитираното по-горе място тя твърди, че по това време страната е разделена на 7 области, когато е известно, че това административно-териториално деление е продукт на Деветнадесетомайския режим. Така че, вероятно става дума за следващото преброяване през 1934 г.

³ Затова и в наше време немалка част от наследниците, вече през едно или две поколения, получиха неделени имоти, на които вече бяха съсобственици с втори и трети братовчеди.

⁴ Ако по статистически данни през 1905 средната численост на семейството в България е 6,1 членове, то през 1946 г. те са 4,4. (срв. Живкова 1993: 142).

⁵ Също богата и влиятелна фамилия в Грамада, набедена впоследствие също за "кулашка", към която принадлежи и днешния земеделски функционер Д. Чукарски.

⁶ Става дума за обширен проблем, който има нужда да бъде изследван самостоятелно. Доколкото той безспорно има отношение към съдбата на голямото съставно домакинство и съставлява органична част от социалната тъкан на традиционното общество засега той ще бъде само маркиран. В този край съществува практиката на "хващане" на различни светци-покровители, както и на оброци, разликата между които е доста относителна. Познати са "светец на воловете", "на орничак" (т.е. на нивите, на имота), "на фамилията" (респ. родов), "на къщата" и "оброк" на човек от семейството, когато го сполети нещастие. Най-общо "хващането" на светеца става като се измеси специален обреден хляб (турта) от чиста жена. Тя обръща трикрако столче на обратно и залепва за краката му свързани с червен конец помежду си три свещи, предварително наречени на трима светци.

Обикновено се извиква дете или нарочен човек, който да посочи една от трите свещи. Туртата се раздава за здраве на хората от къщата, а предварително определеният светец става покровител. На неговия празник семейството коли курбан (или съответното безмесно ястие ако е през пости) а стопанката меси три обредни хляба – "Св. Петка", "кравай" и "колак" (или "цветен леп"). Предпочита се обаче, да бъде такъв светец, че празника му да допуска кръвна жертва. "Трябва задължително да има нещо заклано, да се реже глава – казва един от респондентите. Ако не се заколи животното, обречено на светеца, през годината умира нещо от стоката. Тогава се казва, че светеца си е зел курбана, дете му е обречен." Вж. по-подробно: Бизеранова 2001.

⁷ Тук употребявам условно това понятие. Давам си сметка, че то е работно и не съвсем точно, но до изковаването от науката на нов термин очевидно ще се наложи неговото използване.

⁸ Неговото изследване, озаглавено "Опитомената революция", може да бъде определено като пионерно и базисно за изследване еволюцията на комунистическата система в България към "нормализация" и рефлексията на този процес в структурите на всекидневието.

⁹ Както в историческата наука, така и в социологията, се води спор за това как да назоваваме тоталитарната система, установена в България, а и в останалите източноевропейски страни след Втората световна война и обществото, създадено от нея. Дотолкова, доколкото терминът “социализъм” е ендоним за самата система, т. е. самата тя се самоназовава така, струва ми се, че в употребата му липсва изследователска дистанция. Терминът “комунизъм” също не е най-перфектен, тъй като “вярващите” считат, че това ще бъде един следващ стадий в развитието на обществото. Поради утопичния характер на тази вяра обаче, може да се предположи, че това общество не може да еволюира в “комунизъм” и въобще то повече може само да деградира. С други думи обществената система, създадена под ръководството и от самата Комунистическа партия е по-адекватно да бъде назовавана именно “комунизъм”. Следва да се отчита и разликата в насилствения характер на налагането и упражняването на властта, характерна за комунизма, от търсенето на социална солидарност в контекста на усъвършенстването на модерните икономически отношения. (вж. Кабакчиева 2003).

TOWARDS THE PROBLEM ABOUT THE FATE OF PATRIARCHAL CLAN: ANOTHER ALTERNATIVE EXPLANATION

Mihail Gruev

According to the author the communist system in Bulgaria at its very formation in the villages stepped on the already structured and evolved big households which were a kind of “pseudo – *zadruga*” and could not be abolished completely. Alongside with the gradual liberalization of the system during the 60s and the 70s this pattern evolved into the e.g. “secondary networks” which rather paradoxically became the essential part of the system. The process which lasted for decades transformed “the secondary networks” into a society within the society, into a cancer formation which distorted the system in its classical type and most probably seriously accelerated its collapse. This relativistic discourse in the analysis of the family and the family relations in Bulgarian village in the Contemporary period could be seen not as the usual attempt to search a straightforward evolutionary model but rather as yet another alternative hypothesis.